

УДК 94(470+571):351.758.1]“18/19”

КІНЕМАТОГРАФІЧНА ЦЕНЗУРА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Марія КАЗЬМИРЧУК, Григорій КАЗЬМИРЧУК (Київ)

У статті висвітлено малодосліджену проблему з історії вітчизняного кінематографа. Проаналізовано обставини влаштування кінотеатрів, національний склад власників, правові та цензурні обмеження щодо змісту стрічок. На основі архівних матеріалів доведено великий вплив цензури фільмів та обмеження доступу до їхньої демонстрації в Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: кінематограф, цензура, Російська імперія, кінохроніка, ілюзіон.

В статье освещена не исследованная проблема истории отечественного кинематографа. Проанализированы условия создания кинотеатров, национальный состав собственников, правовые и цензурные ограничения содержания фильмов. На основе архивных материалов, доказано большое влияние цензуры фильмов и ограничения доступа к их демонстрации в Российской империи в конце ХІХ и в начале ХХ ст.

Ключевые слова: кинематограф, цензура, Российская империя, кинохроника, иллюзион.

The article deals with the unstudied problem of the history of native cinematography. Requirements for launching of new cinema, the national composition of owners, law and censorship restrictions for film content are analyzed. The significant influence of film censorship and restrictions of film demonstrations in the Russian Empire at the end of the ХІХ – the beginning of the ХХ is argued basing on archival data.

Key words: cinematography, censorship, the Russian Empire, newsreel, the illusion.

Кінематограф виник в Російській імперії приблизно в другій половині ХІХ ст. як дивовижне, нове та водночас захопливе явище. Не всі сприйняли його позитивно, а швидкий розвиток, далекоюсяжні можливості, поява безлічі шанувальників та видове урізноманітнення змусили самодержавну цензуру пильніше поставитися до цього винаходу. Дослідження кінематографічної цензури дає можливість краще осягнути сутність цього явища, дослідити за допомогою неопублікованих документів соціально-економічні проблеми Російської імперії та українських земель у її складі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. До вивчення історії вітчизняної кінематографії зверталось чимало дослідників, серед них – історики, джерелознавці та архівісти, проте вони не використовували архівні матеріали досить широко. Переважно користувалися працями та доробками попередників – режисерів, знавців та любителів кіно або інформацією періодики. Нині почали використовувати деякі архівні документи, але переважно висвітлюючи інші проблеми. Тому актуальним є аналіз кінематографічної цензури в Російській імперії пореформеного періоду як проблеми малодослідженої та водночас важливої для розкриття соціально-політичного розвитку українських земель на рубежі ХІХ – ХХ ст.

“Ілюзіон”, “кінематограф”, “кінотеатр” – так називали приміщення, де демонстрували для публіки різні фільми, “живу”, “рухому” фотографію, “картини”, поточну хроніку. Це нове явище цілком захоплювало свідомість і давало можливість непогано заробити. Проте відкрити кінотеатр або влаштувати показ фільму в Російській імперії було важкою бюрократичною процедурою. Існувало безліч правил щодо відкриття й утримання кінотеатрів, довготривала та ретельна перевірка особи власника, жорстка цензура щодо репертуару. Особливо не щастило власникам дерев’яних кінотеатрів, які хотіли здешевити видатковий кошторис, – вони заборонялися через високу пожежонебезпеку. Так, на прохання Берка Розенштейна та Піні Житнікової, які проживали в м. Голованевську Балтійського повіту, про відкриття в містечку кінотеатру надійшла відмова. Будівництво кінотеатру було призупинено через дерев’яну конструкцію, що становило небезпеку щодо пожежі [17, арк. 101]. Прохання В’ячеслава Осиповича Тіхія до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора від 9 липня 1913 р. також не було задоволено. Його кандидатура не витримала ретельної перевірки. Виявилося, що він проживав у м. Березовці Ямпільського повіту Подільської губернії і мріяв про відкриття пересувного електрокінематографу “Меркур” з правом демонструвати фільми в межах усього Південно-Західного краю [18, арк. 23].

Мрійником виявився і мешканець м. Сатанова Подільської губернії Й. Л. Михаловський, який 31 березня 1902 р. прохав генерал-губернатора дозволити в Південно-Західному краї безперешкодно демонструвати для публіки фільми, пояснюючи це тим, що відслуживши в аптеках безвихідно 10 років, почувається хворим, тому лікарі

йому порадили весь час бути на свіжому повітрі. Прохач мріяв здійснити тримісячну подорож, але не мав на це коштів, тоді й вирішив зайнятися демонстрацією фільмів – “приємним заняттям, а для людей повчальним” [12, арк. 124].

Дуже підозрілою здалася чиновникам кандидатура техника С.Г. Попова, який подав прохання 19 серпня 1909 р. щодо дозволу придбати сінематограф “Патеграф”. Інформацію про С. Попова надав харківський поліцмейстер. Виявилося, що техник восени 1905 р. входив до складу “Організації комітету Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці” як делегат від телеграфу й агітував за політичний страйк. Невдовзі за розпорядженням Харківського тимчасового губернатора був арештований за ст. 23 “Правил про місцевості оголошених на військовому положенні”. Проте за останні три роки Попов жодних поганих вчинків не чинив, тому поліцмейстер давав йому загалом позитивну характеристику [25, арк. 27]. Проте чиновники небезпідставно побоювалися, що кінотеатри стануть справжнім джерелом розповсюдження політичних листівок. Так, у березні 1915 р. начальник жандармського управління в Києві Шредель розглянув справу фастівського міщанина А.У. Цедзінського, підозрюваного в розповсюдженні листівок у кінотеатрі. Факт цей не був підтверджений, бо Цедзінський встиг віддати тільки одну листівку, зміст якої начебто не знав, піднявши її на вулиці випадково [4, арк. 22]. Відомим був і рапорт унтер-офіцера про розкидання політичних прокламацій у кінотеатрі “Ювелір” у м. Києві [4, арк. 31].

Бездоганну характеристику та дозвіл отримав від Київського губернатора 1909 р. засновник першого Російського акціонерного товариства в м. Києві С.А. Френзель. Він утримував “квартиру-склад з експлуатації сінематографічних картин для всієї Росії” на Хрещатику 28. По-перше, на відміну від попередників С. Френзель мав неабиякі зв’язки у вищих ешелонах влади, а по-друге, мав гроші. У нього налічувалося на рахунках 100 тис. руб., тому в “образе жизни его, нравственной и политической благопристойности ничего предосудительного не замечено, и под судом, следствием и надзором полиции он не состоял и не состоит” [13, арк. 4].

Особливо вигідним бізнесом демонстрацію кіно вважали євреї, їхніх прохань про відкриття кінотеатрів налічується чимало по всій Російській імперії. Вони ставилися до кінематографу саме як до прибуткового атракціону, а тому вигадували неймовірні, а часом епатажні проекти щодо його влаштування. Так, 27 травня 1910 р. власник пароплава Мендель Гіршев Маховер прохав правління Київського округу шляхів сполучення дозволу створити плавальний кінотеатр. До цього проекту додавалися креслення у 2-х екземплярах [24, арк. 1]. Проте інспектор із судноплавства Київського округу відзначав, що потрібно побудувати дві міцні драбини на берег та чотири вхідні двері на випадок можливої пожежі, почепити десять вогнегасників на стіни, влаштувати кермо для пароплава, посилити поруччя, додати рейки, аби діти не звалилися у воду, визначити розміри окремих частин тощо. Незручність полягала ще й у тому, що загальна зала була відокремлена від глядацької зали, тож пасажирам довелося б переходити через лави, які на кресленні були не досить широкими [24, арк. 7, 7зв.]. Особа М. Маховера також ретельно перевірялася. Виявилося, що він походив з Маковецького повіту Могильовської губернії й проживав у приватному будинку [24, арк. 8].

На початку ХХ ст. за наказом Міністра внутрішніх справ техніко-будівничим комітетом були створені “Правила з улаштування і утримання кінотеатрів” (12 травня 1911 р.) [16, арк. 46]. Кінотеатри дозволили влаштовувати в кам’яних та дерев’яних приміщеннях. У кам’яних – не вище другого поверху, а в дерев’яних – тільки на першому поверсі. Заборонялося влаштовувати кінотеатри в підвальних приміщеннях. Якщо кінотеатр містився в окремій будівлі, то він мав бути оточений з усіх боків вільним місцем.

Приміщення кінотеатрів мали бути оснащені вікнами та поручнями з обох сторін. Сходи мали пропускати не менше 150 глядачів і зроблені з вогнетривкого матеріалу. У кінотеатрі повинно було бути не менше 2 виходів з широкими проходами. Вікна й двері глядацької зали були без загорожок, стільці надійно прикріплені й з’єднані між собою. У кожному рядку між проходами допускалося не більше 12 місць. У залі дозволялася тільки вогнетривка підлога, обов’язковими були пристрої для вентиляції та пожежні крани. Віталися спеціальні гардероби та електричне освітлення (допускається освітлення свічками). Обов’язковою умовою до відкриття була наявність табличок над виходом з написом “Вихід” [16, арк. 47].

Влаштування апаратної кімнати було дозволено з вогнетривкими стінами поза глядацькою залюю, а в дерев’яних будинках – поза кінотеатром. Між апаратом та стіною

обов'язковими були проходи не менше 0,71 м. В апаратній повинно було бути не менше 1 відра з водою, там заборонялося користуватися відкритим вогнем і тримати плівку більше 1500 метрів. Плівка мала міститися в металевих ящиках, оббитих азбестом або повстиною [16, арк. 48]. Заборонялося використовувати кіноапарат без приймальних катушок. Перед конденсатором мала бути заслінка та запобіжник від загорання плівки [16, арк. 49].

Ці “Правила з улаштування і утримання кінотеатрів” (далі – “Правила”) були розіслані до губернаторів та голів міст [16, арк. 43, 44]. 1911 р. київський губернатор видав наказ, що охочі створити кінотеатр обов'язково мають ознайомитися із правилами влаштування кінотеатрів [16, рк. 63, 67]. “Правила” були надруковані у “Київських губернських ведомостях” (29 листопада, 1 та 3 грудня 1911 р.) разом із постановою Черкаської міської думи про влаштування кінотеатрів [16, арк. 221]. Київська міська дума також склала на основі “Правил” обов'язкову постанову про влаштування кінематографів. Охочі відкрити кінотеатр мали подати прохання в міську управу з кресленнями майбутньої будівлі у 2 екземплярах. На кресленнях повинна була вказуватися кількість та розмір місць, проходів, виходів, сходів, апаратної будки, призначення сусідніх з кінотеатром приміщень, розташованих знизу і зверху. Крім цього, подавалися генеральні плани місцевості, із зазначенням розташування будівлі кінотеатру. Дозвіл на влаштування кінематографа в окремому приміщенні мав погоджуватися в будівельному відділі Київського губернського правління [1, арк. 79].

Важливою умовою для дозволу функціонування кінотеатрів у Російській імперії було проходження цензури репертуару стрічок. Обов'язок з проведення перевірки моральності й допуск до публічного перегляду фільмів був покладений на Головне управління у справах друку, до якого приходило щораз чимало запитів щодо роз'яснення правил “публічного демонстрування кінематографічних фільмів”. Сюжет стрічок дуже перевірявся згідно з наявним законодавством про цензуру. Проте формулювання щодо заборони були досить абстрактними. Так, заборонялися фільми антиморального та непристойного змісту (ст. 45, Статут про покарання та ст. 1001 Положення про покарання), “блюзнірські” фільми (ст. 73 – 74 Карного Положення), а також “возбуждающие к учинению бунтовщического или иного преступного деяния” (ст. 129 Карного Положення) та фільмів, “публичное демонстрирование которых будет признано неудобным по местным условиям” (ст. 138 Устава о предупреждении и пресечении преступной картины) [28, арк. 27]. Такі формулювання цензури фільмів призводили до непорозумінь. Зрештою, місцева влада не мала змоги чітко дотримуватися вказівок міністерства внутрішніх справ і дозволяла фільми, недопустимі для публічного показу.

У циркулярі Київського губернатора до начальників поліції від 24 листопада 1910 р. наказувалося суворо стежити за сюжетом фільмів та дотриманням законів у Київській губернії. У довірених поліції округах та місцевостях наказувалося не допускати до перегляду фільми, що могли “за своїм змістом або загальними та місцевими умовами викликати порушення громадського спокою, ображати релігійні, патріотичні та національні почуття глядачів або суперечити моральності та пристойності”. У циркулярі серед заборонених опинилися стрічки із епізодами щодо Лісабонських подій, фільми, де представники військових звань зображалися в обстановці, що ображала почуття тих, кому була важлива гідність та честь російської армії, а також сцени із життя духовенства, спрямовані на приниження престижу осіб духовного звання, шаржі на політичні злочоденні теми, що представляють в карикатурному вигляді представників уряду” [21, арк. 23].

На початку XX ст. під заборною опинилися кінострічки політичного змісту. Найгучнішою політичною справою того часу стала справа Бейліса. Цей судовий процес відбувався в Києві у вересні – жовтні 1913 р. над євреєм М. Бейлісом, звинуваченим у ритуальному вбивстві християнського хлопчика А. Ющинського. Так, за розпорядженням міністра внутрішніх справ 18 жовтня 1913 р. Київський губернатор доручав начальникам поліції за жодних обставин не допускати демонстрації кінематографічних картин, які належать до справи Бейліса. При цьому, якщо власники кінотеатрів таки звертатися з проханням щодо демонстрації таких стрічок, їм відмовляли, але не посилалися на розпорядження міністра [7, арк. 134].

Найбільш детальні інструкції були розроблені на найвищому рівні щодо цензурування фільмів за участю імператорської родини та придворних. Річ у тому, що до публічного перегляду допускалися тільки фільми, які пройшли “попередню цензуру” в Міністерстві

імператорського двору. Процедура отримання дозволу була настільки складною та довготривалою, що потребувала багато уточнень у державних чиновників різних рівнів. Так, 11 листопада 1911 р. Міністр внутрішніх справ направив запит до канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора щодо показу в кінотеатрах Волинської губернії усіх без винятку фільмів, знятих під час святкувань, де беруть участь імператор та височайші особи [22, 1, 2].

Ще однією жорстко цензурованою темою в кінематографії Російської імперії була релігійна. Так, 2 травня 1898 р. в Департаменті поліції Міністерства внутрішніх справ губернаторам, градоначальникам та обер-поліцмейстерам повідомили про циркуляр Синоду щодо заборони влаштовувати видовища й показувати засобом “живої фотографії” священні зображення Христа, Богородиці та угодників Божих [19, арк. 91]. Проте наприкінці XIX ст. фільми релігійного змісту вільно з'являлися в кінотеатрах й оминали цензуру, що призводило до неодноразових обшуків та нагадувань з боку поліції [20, арк. 36].

Найбільше фільмів у Російській імперії та Південно-Західному краї забороняли через аморальний зміст, хоча в жодному документі не роз'яснювалося, що розуміти під цим. Так, 31 грудня 1913 р. Київський губернатор у зверненні до начальника поліції Київської губернії заборонив демонстрацію фільму “Дочка купця Башкірова” як антиморальної без жодних наступних пояснень [3, арк. 11]. Інколи фільми антиморального змісту демонструвалися як повчальні задля донесення їхніх згубних наслідків до глядача. Так, 22 грудня 1913 р. Міністром внутрішніх справ було дозволено акціонерному товариству “О. Ханжонков і Ко” демонструвати протягом 4 тижнів Великого посту фільм “Пияцтво та його наслідки” [2, арк. 1].

Існувала цензура на показ фільмів з приватного життя відомих людей, яким приділялася занадто велика увага з боку кінооператорів та фотографів ще на початку існування кінематографа. Великим скандалом для відомої кінофірми “Пате” став випуск стрічки із зображенням сцен із життя графа Л. М. Толстого. Родичі тоді вже письменника, зокрема його дружина С.А. Толстая, заявила, що кінострічка спрямована проти неї, знята дуже тенденційно й зовсім не відповідає дійсності, а має блюзнірський характер. На ці заяви відразу відреагував Міністр внутрішніх справ, а Київський губернатор видав циркуляр до начальників поліції Київської губернії із заборonoю її демонстрації в публічних місцях [10, арк. 151].

Під заборonoю опинилися сюжети про голод та неврожай, а також будь-які стрічки, що в непривабливому світлі показували внутрішнє становище в Російській імперії. Так, у грудні 1911 р. вийшов циркуляр Київського губернатора до начальника поліції Київської губернії про заборону демонструвати в кінотеатрах стрічки про голод та неврожай у губерніях. “Влаштування подібних видовищ, так само як і друкування оголошень про них, у жодному разі не може бути допущено й має бути безумовно, заборонене” [6, арк. 326].

Незважаючи на думку деяких істориків кіно (С. Гінзбург), складною була процедура цензурування фільмів про армію в Російській імперії. Особливо це стосується подій Першої світової війни. Так, 18 жовтня 1914 р. було опубліковано циркуляр Київського губернатора до начальників поліції щодо заборони наказом Верховного головнокомандувача фотографувати й знімати в армії без особливого дозволу. Зокрема, кінофірмам заборонялася демонстрація армійської кінохроніки (вона називалася зйомкою “з натури”). Про всі кінофірми, які виготовляли б вже відцензуровані фільми про армію мали збиратися якомога ширші дані для Штабу округу [8, арк. 163]. Так, 9 травня 1915 р. вийшов циркуляр до начальника поліції Київської губернії. Штаб Київського військового округу прохав установити спостереження за агентами фірми “Ханжонков”, аби вони не знімали фільми в районі бойових дій, бо це право належить лише Скобелевському комітету. Операторам “Ханжонкова” ж було дозволено знімати тільки санітарні потяги государині Олександри Федорівни [9, арк. 591].

Дозволялися навчальні фільми про участь російської армії в давніх воєнних конфліктах, але обов'язковим була демонстрація її величчя та непереможності. Так, у заяві до інспектора народних училищ 1-го району Подільської губернії завідуючий Кам'янецьким Олександрівським училищем А. Палієнко прохав дозволити відвідати кінотеатр Ш. Зінковського, який 23 січня 1912 р. запропонував безкоштовно показати учням всіх міських приходських училищ м. Кам'янця фільм “Облога й оборона Севастополя”. Цей фільм був уперше продемонстрований ще 9 грудня 1911 р. акціонерним

кінематографічним товариством “Акосаф”. Ця “грандіозна історична стрічка” демонструвалася в Лівдії імператору та його родині. У зніманні фільму фірмою “Ханжонков і Ко” була задіяна справжня армія, а музика написана спеціально російським композитором, професором Петербурзької консерваторії Г.О. Казаченко (1858 – 1938). Наголошувалося на великому значенні патріотичності фільму. Крім того, на афіші зазначалося нібито фірма “Ханжонков і Ко” віддає фільм на зберігання Степанівській біржевій артілі в Москві, члени якої будуть виконувати функції хранителів для експлуатації по всій Російській імперії. Інспектор народних училищ підтримав цю ідею прийняти пропозицію Ш. Зінковського так само, як і попечитель Київського учбового округу [26, арк. 1 – 5].

Особливо актуальною стала демонстрація фільмів про армію в роки Першої світової війни для підняття переможних настроїв серед публіки та збору коштів на потреби поранених бійців. Так, власники фірми “Орловський і Поліщук” з 31 серпня по 16 вересня 1916 р. в Бердичеві в кінотеатрі “Михальчевський” показали фільм “Генерал Брусилов і його штаб”, аби отримані за прокат фільму гроші (40 руб.) передати О. Брусилову на пожертвування пораненим російським солдатам [5, арк. 222, 223].

3 липня 1916 р. вийшла обов’язкова постанова воєнного генерал-губернатора із заборонаю демонстрації картин в кінематографі без попередньої цензури стрічок місцевою поліцією. За порушення заборони вводилося покарання – ув’язнення до 3-х місяців або штраф 3 тис. руб. [11, арк. 32 зв.].

У листі від 3 грудня 1916 р. начальника штабу воєнного генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, до військового цензора завданнями воєнної цензури ставали: не допускати розголошення воєнних таємниць; не дозволяти проникнення в армію та з армії в тил відомостей, які могли б негативно вплинути на хід війни та ситуації в державі; сприяти органам контррозвідки в пошуку воєнних злочинців та шпигунів та перешкоджати ворожій пропаганді в армії та серед населення [11, арк. 10].

Воєнна цензура була суворою щодо змісту фотографій та фільмів. Існувала посада воєнного цензора, який мав опікуватися не тільки цензурою газет, виробів друкарні – брошур, книг, бюлетенів, фотографічних знімків, а також розповсюдженням фотографічних знімків та фільмів, що можуть дати відомості, які не підлягають розголосу. Особливо суворо стежили аби не потрапили за межі цензури інформація про кількість воєнних частин, озброєння, особовий склад, місця дислокації [11, арк. 16 зв.]. Кінематографічні знімання району базування військ дозволялися тільки Скобелевському комітету, також відповідальному за цензуру фільмів. Інші звернення щодо дозволу знімання кінохроніки в армії підлягали безумовному відхиленню. Фірмі “Ханжонков” було дозволено знімати тільки кінохроніку, що висвітлювала діяльність санітарних потягів імені імператриці Олександри Федорівни й спадкоємця престолу. Без належних посвідчень заборонялося всім кінофірмам виробництво також і фотографічних знімків у районі дислокації армії. Посвідчення видавалися Генеральним квартирмейстером штабу Південно-Західного фронту для знімань у межах смуги відчуження залізниць, ґрунтових та водних шляхів і Генеральними квартирмейстерами в інших районах армії. Військові частини отримували право знімати кінохроніку поточних воєнних подій та дій полків в умовах дотримання надзвичайної обережності, не допускаючи жодних представників інших кінофірм, щоб вберегти війська від проникнення шпигунів та інших небажаних елементів, а також, аби уникнути перепродажу знімків та плівки [11, арк. 18].

Події Першої світової війни 1916 р. змінювали розстановку сил блискавично, і вже 10 грудня 1916 р. черговий генерал при верховному головнокомандувачі та начальник штабу головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту отримали наказ імператора відмовитися від монополії Скобелевського комітету в справі знімання кінохроніки в районі бойових дій, а головнокомандуючим армії дозволити приватним фірмам та підприємцям проводити знімання за умови не допущення в середовище кінооператорів іноземців, осіб німецької та єврейської національності, а також осіб, які не заслуговують довіри [11, арк. 58]. Також кінофірми та підприємці брали на себе зобов’язання надавати для цензурування владі відзняту плівку [11, арк. 58 зв.].

29 грудня 1916 р. вийшли “Керівні вказівки про порядок допуску на фронт приватних фірм та підприємців для виробництва кінематографічних знімків і за виконанням військової цензури останніми”, підписані помічником начальника штабу верховного головнокомандувача російських військ. Відтепер для отримання дозволу на кінознімання в

районі театру воєнних дій приватні фірми та підприємці мали подати посвідчення особи, підданства, віросповідання та документи щодо благонадійності. Написати заяву до відповідних штабів фронтів. Ці штаби встановлювали умови відвідання фронту, програму дозволених зніманих, строк перебування і контролювали роботу фотографів та операторів. Усі плівки переглядав генерал-квартирмейстер штабу відповідного фронту, який і видавав дозвіл, або генерал-квартирмейстер тієї армії, у районі якої були дозволені знімання. Військова цензура мала переглянути відзнятий матеріал в екранному режимі, а також уривки плівок, невдалі та зіпсовані кадри. Кінострічки для публічного перегляду надавалися на цензуру в готовому для демонстрації вигляді з точним формулюванням усіх заголовків, написів та супровідного тексту [11, арк. 78]. Власнику видавався дозвіл на кожен дозволений для зберігання, публікації та розповсюдження фільм або його частину, де точно вказувалася назва плівки, її довжина, список окремих частин, сюжетів та всіх супровідних надписів та пояснювального тексту. На плівку накладалася печатка особи або установи, яка надавала дозвіл. Копії дозволених кіноплівок або частин фільму мали бути залишені на зберігання в штабі, який надавав дозвіл на оприлюднення та розповсюдження. При цьому копії заносяться до спеціального каталогу кінематографічних стрічок, дозволених воєнною цензурою, під певним номером з точним їхнім описом, із зазначенням власника, коли і за яких обставин було дозволено демонстрацію, за чийм підписом фільм дозволений. Не дозволені для зберігання, публікації та розповсюдження фільми або їхні частини конфіскувалися та знищувалися. Якщо стрічка або її частина на певний час не могла бути допущена до перегляду, то вона зберігалася в штабі та видавалася на прохання власника після закінчення цього терміну й після повторної перевірки її допустимості. Посвідчення на право демонстрації кінострічок кінофірмами та підприємцями видавалося після того, як весь матеріал повністю пройшов цензуру [11, арк. 78 зв.].

Кінематографічна цензура охоче пропускала на екрани видові, художні та ігрові фільми, хоча й вони мали перевірятися. Так, у списку кінофільмів культурно-просвітницького відділу Товариства споживчих товариств Півдня Росії, які зберігалися по 1 екземпляру на його складі й були в задовільному стані, значилися драма “Песнь во тьме”, видова “Гідравлічні роботи”, драма “Вождь рабочих”, комедія “Он хочет играть на сцене”, видова “Дарданелли”, видова “Життя алігаторів”, видова “Мілан”, комедія “Лови вора”, хроніка “Известия со всего мира”, видова “Путешествия к северному полюсу”, комедія “Похищенный любовник”, комедія “Жанна и ее ухаживатель”, драма “Тринадцатый”, комедія “Перчатка фараона Пталамея”. Усіх 30 фільмів, найбільше комедій та видових стрічок [27, арк. 136]. У жодному разі не допускалося поєднання показу ігрових фільмів та придворної хроніки.

Важливою функцією цензорів кіно в Російській імперії був нагляд за передачею фільмів у дар царській родині. Проте перевірявся не стільки сюжет картини, скільки благонадійність та моральний образ дарувальника. Так, 17 липня 1912 р. Київський губернатор звертався до генерал-губернатора щодо особи власника кінематографу “Експрес” у м. Києві А.О. Шанцера, який прохав подарувати Великому князю Андрію Володимировичу фільм за його участю, під час перебування в м. Києві з нагоди святкування ювілею 130 піхотного Херсонського полку. Відбулася сувора перевірка особи Шанцера, у ході якої виявилось, що він 41 річний австрійський підданий, має католицьке віросповідання, а за професією кравець. У Києві проживав з 1907 р. за документами, поданими в Імператорське російське генеральне консульство в Берліні від березня 1912 р. Проте неприпустимим, на думку губернатора, виявилось те, як Шанцер поведився із жінками та власною неофіційною дружиною, 44-річною міщанкою, полячкою Кароліною Карловою Малога. Вона була багатою й утримувала в Києві салон дамського одягу, кінематограф “Експрес” та 3 будинки (№ 11 на вул. Миколаєвській, № 22 на вул. Інститутській, № 38/42 на Хрещатику). Загалом її майно оцінювалося в 1 млн. руб. Шанцер використовував багатих жінок у власних цілях і навіть притягувався за це до суду. Так, 1910 р. він був у близьких стосунках з багатою поміщицею Південно-Західного краю Надією Ульяновою Вільмер, яка заради Шанцера розлучилася із чоловіком, потомственным почесним громадянином. Скориставшись її наївністю, коханець отримав довіреність та контроль над її майном, привласнивши 300 тис. руб. Коли ж це виявилось, довіреність була розірвана за сприяння вищої адміністративної влади, а Шанцер та Вільмер припинили стосунки [23, арк. 1]. Шанцер притягувався також до суду за привласнення італійської торгової фірми “Альбертівні і Ко”. Проте суд визнав винним іншого, і того засудили до 3

місяців позбавлення волі. Шанцер був виправданий, але справа не була завершеною і перебувала на розгляді в сенаті. У політичних справах Шанцер не притягався до відповідальності, але його візитка була знайдена при обшуку в особи, яка перебувала на адміністративному засланні за політичні злочини й мешкала у Києві. У розвідки бюро штабу Київського військового округу були також дані, що Шанцер веде фінансові оборудки з Анною Полоцкою, яка проживає у Львові. Їй він висилав по 50 руб. на місяць. Тому губернатор виніс рішення, що Шанцер не заслуговує передати фільм-подарунок великому князю [23, арк. 1 зв., 2].

Отже, з винайденням кінематографа цензура Російської імперії отримала ще одне поле для діяльності. Газети, журнали, листівки та брошури здавалися поліції вже не настільки загрозливими, а як візуальні джерела подачі інформації в маси. До того ж приваблення широких верств населення до нових атракціонів, якими були кінотеатри, давало змогу поширювати різним політичним силам заборонені тоді ідеї. Тому поліція ретельно перевіряла власників кінотеатрів, що інколи ускладнювалася активним використанням цього технічного винаходу в комерційних цілях різними категоріями громадян. Найбільш вигідним для себе кінематографію вважали євреї, які винаходили різні можливості задля отримання дозволу на відкриття кінотеатрів.

Цензура кінематографа була суворою та охоплювала не лише зміст фільмів, але й перевірку особи її власника. Зміст фільмів дає можливість простежити смаки публіки в різних українських губерніях Російської імперії на межі XIX – XX ст. Проте найкраще зрозуміти цю бурхливу добу можна з тематики заборонених владою фільмів. Широкою були заборони щодо фільмів на політичну тему, особливо висвітлення хронікою резонансних судових процесів початку XX ст. Дуже ретельно цензурою контролювалася навчальна тематика. Ретельно перевірялися політична благонадійність та моральні якості майбутнього власника кінотеатру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3071.
2. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3244.
3. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3434.
4. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3482.
5. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3797.
6. ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2247.
7. ЦДІАК України. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 187.
8. ЦДІАК України. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 221.
9. ЦДІАК України. – Ф. 280. – Оп. 1. – Спр. 19.
10. ЦДІАК України. – Ф. 289. – Оп. 1. – Спр. 2560.
11. ЦДІАК України. – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 181.
12. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 632. – Спр. 9.
13. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 712.
14. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 664. – Спр. 15.
15. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 664. – Спр. 30.
16. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 664. – Спр. 35.
17. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 665. – Спр. 2.
18. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 666. – Спр. 2.
19. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 848. – Спр. 161а.
20. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 859. – Спр. 369.
21. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 860. – Спр. 65.
22. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 861. – Спр. 254.
23. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 862. – Спр. 148.
24. ЦДІАК України. – Ф. 692. – Оп. 46. – Спр. 13.
25. ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 2. – Спр. 36.
26. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 150 в.
27. ЦДІАК України. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 432.
28. ЦДІАК України. – Ф. 1680. – Оп. 1. – Спр. 158.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Казьмирчук Марія Григорівна – доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: історія України XIX – XX ст., історія ломбардів Російської імперії, історія Київського національного університету в 1933 – 1941 рр., регіональні та краєзнавчі дослідження, історія цивілізацій.

Казьмирчук Григорій Дмитрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: історія України, історіографія, джерелознавство, біографістика, декабристознавство, архівознавство, історія науки та техніки.

УДК 37:930.2(477.65)“18/19”

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ РЕАЛЬНОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Лілія МАРЕНЕЦЬ (Кіровоград)

Стаття присвячена формуванню в Російській імперії концепції реальної освіти в другій половині XIX ст. та розвитку системи реальних гімназій та училищ.

Ключові слова: Російська імперія, освіта, класична гімназія, реальна гімназія, реальне училище.

Статья посвящена формированию в Российской империи концепции реального образования во второй половине XIX ст. и развития системы реальных гимназий и училищ.

Ключевые слова: Российская империя, образование, классическая гимназия, реальное училище.

The article is devoted to the formation of the Russian Empire in the concept of a real education in the second half of the XIX century and development of a real high school and colleges.

Keywords: Russian Empire, education, classical grammar schools, high school, a vocational school.

У 1860-х рр. у Російській імперії розпочалася низка реформ, яка запустила суспільні механізми, які мали на меті пристосувати державні структури імперії до нових історичних умов. Але дія цих механізмів виявилася незворотною й призвела в кінцевому підсумку до руйнування самої імперії. Однією з таких реформ стала освітня реформа 1864 р., що започаткувала тривалу дискусію між прибічниками класичної та реальної освіти, якій присвячена дана стаття.

Поняття реальної освіти та реальних училищ виникло в Німеччині у XVIII ст. Уперше поняття реальної школи ввів в обіг Землер, який у 1706 р. заснував у м. Галле навчальний заклад під назвою Realschule – “Математична та механічна реальна школа”. У 1747 р. було засновано реальне училище в Берліні, яке готувало різноманітних спеціалістів з прикладних спеціальностей. Берлінське реальне училище надалі стало зразком подібного навчального закладу не тільки для Німеччини, але й для інших країн світу [5, с. 408].

У Росії довгий час реальна освіта не знаходила підтримки. У 1820-х рр. новий імператор Микола I, прагнучи унеможливити поширення ліберальних ідей, затвердив “гімназичний статут” від 08 грудня 1828 р. У статуті не знайшлося місця природничим наукам за винятком фізики, а курс математики був обмежений. За рахунок цих занять збільшилося викладання мовних дисциплін [1, с. 116].

Дещо змінилися погляди на освіту за часів міністра освіти С.С. Уварова. У своєму звіті за 1833 – 1843 р. він писав про головну мету освітньої системи, яка б “...с одной стороны произростала бы из самых оснований нашего быта, а с другой шла бы рядом с современным неизбежным развитием науки и просвещения в Европе...” [1, с. 134]. Першою спробою втілити в життя уваровський освітній ідеал стала постанова від 1836 р., яка дозволила створювати при гімназіях та повітових училищах міст, що не мали університетів, відділення реальних училищ, які були б пристосовані до виробничих потреб регіону і мали б спрямовувати зусилля міських станів у відповідні галузі місцевої промисловості й торгівлі [1, с. 139].

Такі навчальні заклади стали створюватися в Російській Імперії і приватним порядком. Слід зазначити, що до цих закладів іноді приймалися діти солдат і звільнених поміщиками селян-кріпаків. Хоча первинною метою визначалося поширення технічних знань, які були б корисні в розширенні промисловості, поступово засновники подібних закладів прагнули